

BOEKENWEEK 1940

2-9 MAART

Het in 1930 begonnen fenomeen Boekenweek werd eind 1941 stopgezet.

Hans Renders

Europese uitgeefambities in het Derde Rijk

Het nationaalsocialisme kende een groot belang toe aan het geschreven woord. Propaganda Abteilungen waren in de bezette gebieden opgetuigd met veel personeel en grote budgetten.¹ Overal in Europa werden uitgeverijen en kranten genazificeerd. Vreemd genoeg weten we bijzonder weinig van de achterliggende institutionele geschiedenis van die nazificatie. Het is bekend dat menige uitgeverij in Frankrijk of Nederland vanaf het begin van de oorlog voortgezet werd onder leiding van een bewindvoerder, oftewel een *Verwalter*.² Deze *Verwalters* werden daar neergezet door de nazi-instituten die in het betreffende bezette land gestationeerd waren. Dergelijke instituten waren verantwoording schuldig aan het centrale gezag in Berlijn, maar hadden een zekere vrijheid in hun beleid. Zo was de vooroorlogse sociaal-democratische uitgeverij De Arbeiderspers al meteen vanaf mei 1940 omgeturnd tot een nazi-uitgeverij met aan het hoofd een *Verwalter*. Om die institutionele en vooral ideologische zwaai te maskeren voor de Nederlandse boekenmarkt, werden nog wel enkele boeken heruitgegeven uit de vooroorlogse periode.³ Er is een verschil te maken tussen aan de ene kant bestaande en nieuw opgerichte uitgeverijen die vanaf 1940 vrijwillig of gedwongen op nationaalsocialistische leest geschoeid werden door de nationale autoriteiten in de respectievelijke bezette Europese landen, en de nazi-uitgeverijen in de afzonderlijke landen die rechtstreeks vanuit de Duitse instanties in Berlijn werden bestierd. Deze hadden vaak ook een Duitse of internationaal klinkende naam. Over die laatste categorie gaat het in deze bijdrage.

Dit type uitgeverij is nog maar weinig onderzocht. Fragmentarisch is wel in kaart gebracht hoe de Duitse uitgeverij Europa-Verlag de *Deutsche Zeitung in*

den Niederlanden (DZN) tijdens de bezetting in Nederland uitgif, van 5 juni 1940 tot 5 mei 1945.⁴

Deze krant was de opvolger van de *Reichsdeutsche Nachrichten in den Niederlanden*, een krant die vanaf 4 maart 1939 werd uitgegeven door de Reichsdeutsche Gemeinschaft. De redactie was gevestigd in Amsterdam. De DZN was een van de 26 edities van de *Deutsche Zeitung* die overal in Europa gepubliceerd werden. Voor wat betreft België is daar een boeiende studie aan gewijd, waaruit duidelijk wordt hoe de *Brüsseler Zeitung* nauwkeurig vanuit Berlijn ontworpen en gestuurd werd.⁵ Ook Andreas Laska's doctorale thesis *Presse et propagande allemandes en France occupée: des Moniteurs officiels (1870-1871) à la Gazette des Ardennes (1914-1918) et à la Pariser Zeitung 1940-1944* geeft enig zicht op de internationale ambities van de *Deutsche Zeitung* in Frankrijk.⁶

Dergelijke geschiedenissen van uitgeverij en pers zijn echter, als ze al geschreven zijn, strikt nationaal georiënteerd. Studies van internationaal opererende anti-fascistische exil-uitgeverijen uit die periode zijn voorhanden. Ook de nationaalsocialistische boekdistributie en de speciale oorlogsedities bestemd voor het oostfront zijn onderwerp van onderzoek geweest.⁷ Maar de comparatieve studie naar de vanuit Duitsland aangestuurde satellietuitgeverijen in de bezette gebieden moet nog geschreven worden.

Er zijn goede redenen om aandacht te schenken aan de geschiedenis van de boekenuitgeverij tijdens de Tweede Wereldoorlog in groot Europees verband. Ten eerste zou onderzocht kunnen worden hoe en in welke mate het uitgeefbeleid in afzonderlijke landen centraal vanuit Berlijn gestuurd werd. Waren er verschillen in benadering mogelijk? Waren er in die andere landen ook bijna geen kranten die onder preventieve censuur stonden (in Nederland alleen het *Joods Weekblad*), maakte het voor het uitgavebeleid van kranten en boeken wat uit of een land zich geconfronteerd zag met een *Zivilverwaltung* of met een *Militärverwaltung*? Die vragen lagen ten grondslag aan een omvangrijke publicatie, die overigens alleen betrekking had op Nederland en het Nederlandstalige deel van België, namelijk Vlaanderen.⁸ Werd in Franse of Poolse kranten door de nazi's uitgegeven aanvankelijk ook terughoudend over antisemitisme geschreven? – zoals volgens onderzoeker Van de Vijver het geval was in Vlaanderen:

Nochtans was de Propaganda-Abteilung minder veeleisend, waar het ging om de toepassing van de richtlijnen tegen de joden. Ze vond het zelfs niet wenselijk dat er buiten Antwerpen veel ruchtbaarheid zou gegeven worden aan de anti-joodse maatregelen. Buiten Antwerpen verwachtte men weinig begrip voor de campagne tegen de joden. De Propaganda-Abteilung vreesde zelfs dat te giftige artikels in de provinciebladen zouden aanleiding geven tot 'misplaatst medelijden'.⁹

Hoe was het mogelijk dat in Frankrijk een boek wel en in Nederland hetzelfde boek niet kon verschijnen?¹⁰ Waarom liep de boekproductie in het ene land terug tijdens de bezetting en verschenen in het andere juist meer boeken?

Het boek in Vlaanderen 1941, uitgegeven door Volk en Staat.

Het antwoord op deze vragen zit verscholen in het uitgeefbeleid in Nederland, en elders, tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze materie is zo ingewikkeld omdat uitgeverijen niet alleen in algemene zin ‘onder invloed’ stonden van de Berlijnse autoriteiten, maar zowel op kranten als op boeken-gebied direct vanuit het hoofdkwartier van het Ministerium für Volksaufklärung of vanuit het Auswärtiges Amt georganiseerd werd. Vanuit Berlijn werden overal in Europa kranten en uitgeverijen gepositioneerd. Hoe ging dat in zijn werk? Dat onderzoek is als het ware het begin van een antwoord op de studie van John B. Hench, die in zijn studie *Books as Weapons. Propaganda, Publishing, and the Battle for Global Markets in the Era of World War II* beschrijft hoe aan geallieerde zijde – en in de Verenigde Staten in het bijzonder – plannen werden gesmeed waarmee de bevrijding van Europa versneld zou moeten worden door boeken als propagandamiddel in te zetten.¹¹

Hoewel nog nauwelijks onontgonnen onderzoeksterrein, is er wel enige studie gemaakt van de Europese uitgeefpolitiek van de nazi's. Thomas Tavernaro's *Der Verlag Hitlers und der NSDAP. Die Franz Eher Nachfolger GmbH*. Tavernaro legt uit hoe Eher Verlag de ene uitgeverij na de andere in Duitsland en Oostenrijk opslokte, gebruik maakte van pseudo-imprints en hoe het imprint Europa-Verlag gebruikt werd voor de internationaal gerichte propaganda, geholpen door het ministerie van Buitenlandse Zaken in Berlijn.¹²

Voor wat de Nederlandse situatie betreft, weten we vaak niet welke uitgeverijen in contact stonden met de autoriteiten in Berlijn. Zo is onduidelijk hoe het mogelijk is dat de in Hongarije geboren Kálman Kollár, getrouwd met Mies Veen, de dochter van de Nederlandse uitgever L.J. Veen, in Nederland uitgeverij Tiefland kon opzetten. Kollár was in 1937 ‘voluntarily’ vanuit Wenen naar Amsterdam geëmigreerd.¹³ Daar vestigde hij zijn uitgeverij, in Oostenrijk opererend onder een imprint van Franz Leo & Co, met de naam Tiefland Verlag. Opvallend is dat in het impressum als vestigingsplaats niet alleen Amsterdam staat, maar ook Leipzig. Tijdens de oorlog is Tiefland Verlag actief geweest tot 1943. Zo verschenen in respectievelijk 1941 en 1943 de tweetalige – Duits en Nederlands – *Spiegel der Niederlande* en *Der Vlämische Spiegel*, beide poëziebloemlezingen ingeleid en vertaald door Wolfgang Cordan (pseudoniem van Heinz Horn). De boeken werden blijkbaar goed verkocht, *Spiegel der Niederlande* is in 1942 zelfs in een uitgebreide herdruk verschenen.¹⁴ Tiefland gaf tijdens de bezettingsjaren slechts negen titels uit, met die herdruk erbij tien. Geen van deze uitgaven staan geclassificeerd als clandestiene, laat staan illegale uitgaven.¹⁵ Naast Tiefland richtte Kollár in 1940, kort na de start van Tiefland, ook Pantheon Akademische Verlagsanstalt op. Onder dit imprint verschenen tussen 1940 en 1944 ongeveer zestig boeken, waarvan tien wél in de catalogus van clandestiene uitgaven zijn opgenomen. Pantheon heeft met deze ondergrondse uitgaven een verzetsreputatie opgebouwd, maar hoe konden die vijftig andere titels verschijnen? Gezien het imprint Amsterdam-Leipzig, en in sommige uitgaven ook nog Wien, lijkt het aannemelijk dat de uitgeverij op zijn minst overleg voerde met de Duitse autoriteiten. Al was het alleen maar omdat vanuit Leipzig de distributie van de Tiefland-uitgaven voor het Duitse

spiegel DER NIEDERLANDE

Die niederländische dichtung
seit der achtziger bewegung

eingeleitet und übertragen von
wolfgang cordan

tiefenland verlag
amsterdam · leipzig

Bijschrift?

taalgebied geregeld was. Misschien toeval, maar in Leipzig was ook een Pantheon Verlag gevestigd, die zoals het Nederlandse Pantheon met name boeken over beeldende kunst uitgaf. Hendrik Edelman schrijft in zijn studie *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945* dat er geen aanwijzingen zijn dat het Nederlandse en het Duitse Pantheon iets met elkaar te maken hadden.¹⁶ Toch is er reden te twijfelen aan deze aanname. Erich Reitzenstein publiceerde in 1940 bij Pantheon Verlagsanstalt zijn boek *Terenz als Dichter*, van deze uitgaven zijn vier varianten in het impressum bekend:

geen plaatsnaam, alleen Leipzig, Leipzig en Amsterdam en een variant waarin alleen Amsterdam is vermeld. Al te vaak wordt in boekhistorisch onderzoek argeloos omgegaan met de Duitse filialen van uitgeverijen in de bezette gebieden. Zo schrijft Gerard Groeneveld in zijn studie *Nieuwe boeken voor den nieuwen tijd. Uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer 1932-1944* dat deze nationaalsocialistische uitgeverij een filiaal had in het Duitse Treplitz-Schonau, maar laat na uit te leggen hoe de verhoudingen lagen tussen deze twee vestigingen.¹⁷ Dat De Amsterdamsche Keurkamer een onversneden nationaalsocialistisch bedrijf was, maakt Groeneveld goed duidelijk. Hoe kan het ook anders, de Nederlandse vertaling van *Mein Kampf* verscheen er. Maar in hoeverre de Berlijnse autoriteiten via het filiaal in Treplitz-Schonau invloed hadden op het uitgeefbeleid, is onduidelijk. Ook over de Nederlandse nationaalsocialistische uitgeverij Westland is wel gezegd dat die in 1940 direct door de NSDAP opgericht is, maar deugdelijk onderzoek naar deze uitgeverij moet nog plaatsvinden. Bijvoorbeeld naar de vraag waarom er geldstromen direct vanuit Berlijn naar Westland vloeide.¹⁸

Een uitgave van De Amsterdamsche Keurkamer

Uitgeversmaatschappij Oceanus

In oktober 1940 reisde de Nederlandse uitgever Robbert John Goddard naar Berlijn, naar eigen zeggen om nieuwe zetmachines en zetsel te kopen ten behoeve van een nieuw op te richten uitgeverij. In werkelijkheid bracht hij een bezoek aan het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Er waren plannen om in Nederland een uitgeverij te grondvesten.¹⁹ F.W. Wickel, dezelfde ambtenaar met wie Goddard in Berlijn gesproken had, werd korte tijd later *Gesandtschaftsrat* en hoofd van het Referat Sonderfragen van de Hauptabteilung Volksaufklärung und Propaganda te Berlijn.²⁰ Nog in Berlijn vroeg Wickel aan Goddard of hij belangstelling had de leiding op zich te nemen van een in Nederland op te richten uitgeverij. Dat wilde hij maar al te graag. Goddard die als gevolg van het bombardement op Middelburg in mei 1940 als uitgever vleugellam was gemaakt, maakte een nieuwe start. In juni 1941 werd in Den Haag de n.v. Uitgeversmaatschappij Oceanus opgericht. De notariële stichtingsakte wekt de indruk dat het hier om een Nederlandse onderneming gaat, 'bij nader inzien blijkt ze echter niets anders te zijn dan een maskerade van Duitse makelij'.²¹ Formeel zijn de oprichters Salomon van Deventer, directeur van het Rijksmuseum Kröller-Müller en G.H. de Marez Oyens, bankier te Amsterdam. Beiden hebben een schuld in te lossen bij Wickel. Van Deventer omdat Wickel hem behulpzaam is geweest het landgoed De Hoge Veluwe en de kunstcollectie Kröller-Müller uit handen van de NSB te houden en De Marez Oyens, bestuurder van het Concertgebouworkest, omdat Wickel hem heeft ontzien bij de vlucht van enkele joodse orkestleden. Overigens bleef met name Van Deventer zich als president-commissaris inzetten voor Oceanus. Zo reisde hij in 1942 naar Berlijn om te spreken over een speciaal Lectoraat voor buitenlandse literatuur onder leiding van *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Fritz Schmidt.²² Een dergelijk Lectoraat zou direct onder de duiven hebben geschoten van het Lectoraat van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in Den Haag. Het is er dan ook niet gekomen.

Wickel die inmiddels in Nederland woonde, wordt adviseur van Oceanus, woont de bestuursvergaderingen bij en bemoeit zich direct met de fondsvorming. Direct na de oprichting zijn de aandelen aan toonder overgedragen aan A.G. Mundus Verlag. Deze Duitse uitgeverij Mundus had de ambitie om in alle bezette landen filialen op te zetten teneinde de propaganda van het nationaalsocialisme in goede banen te leiden. In werkelijkheid was Oceanus dus een vanuit Duitsland opgerichte en bestierde uitgeverij. Zelfs de in het oog springende boekenserie *De Onvergankelijken* werd door Mundus bedacht. En het is natuurlijk geen toeval dat met alle uitgaven van Oceanus steevast geadverteerd werd in de *Deutsche Zeitung in der Niederlanden*.

Oceanus werd in feite door Mundus bestierd en ook het fonds had behalve Nederlandse auteurs die de Nieuwe Orde toegenegen waren ook Duitse nationaalsocialisten in het fonds. F.M. Hübner, schrijver van ettelijke boeken over Nederlandse en Vlaamse schilderkunst, was zelfs in opdracht van het Reichskommissariat *Verwalter* van diverse Nederlandse kunsthan-

dels. Ook een boek als *De Deutsche letteren na den Wereldoorlog* van de nationaal-socialistische literatuurwetenschapper H. Kindermann geeft blijk van de Europese ambities van Oceanus. En als het zo uitkwam, deed Oceanus ook zaken met de Mundus-vestiging in Parijs.²³

Een ander voorbeeld van door nazi's aangestuurd boekbedrijf betreft de importeur Van Ditmar.

In Belgien haben wir vorerst die Verbindung mit Van Ditmar's Boekenimport, Antwerpen, ausgebaut. Wir übergaben dieser Firma, wie bereits bekannt sein dürfte, die Alleinvertretung für unsere Ausgaben innerhalb des flämischen Sprachgebietes. Ferner führten wir in Antwerpen und Brüssel verschiedene interessante Unterhaltungen mit einigen Verlegern über eine evtl. Gemeinschaftliche Herausgabe von Büchern für beide Länder. Auch von einer derartigen Zusammenarbeit erwarten wir in Zukunft – falls die Papiersituation nicht schwieriger wird – gute Ergebnisse,'

zo stond in het maandverslag van maart-april 1943 van Oceanus.²⁴ Toch was die 'verbinding' al veel eerder en door ingrijpen van hogehand tot stand gekomen. Al in mei 1940 werd door de nazi's beslag gelegd op de firma Van Ditmar's Boeken-Import, gevestigd in Rotterdam en Amsterdam. De *Sonderbeauftragter der Reichspressekammer* F.A. Bredow, in dienst van Deutscher Verlag (zoals de nazi's het grote Ullstein Verlag voortaan noemden) werd aangesteld als directeur van Van Ditmar.²⁵ Een onderdeel van Deutscher Verlag was Mundus. Van Ditmar was voor dit bedrijf interessant omdat zij het distributieapparaat voor *The Times* en *The Daily Mail* bestierde.²⁶ Mundus was dus op diverse terreinen in het buitenland actief, in opdracht en in samenwerking met de Duitse overheid. En dat ging soms met de botte bijl. Midden in de onderhandelingen tussen het Duitse ministerie van Buitenlandse zaken en het grote Franse distributiebedrijf Les Messageries van uitgeverij Hachette, greep Goebbels' ministerie van Propaganda in, door 49% van de aandelen van Les Messageries op te kopen en die direct over te dragen aan Mundus.²⁷ Het is slechts een van de voorbeelden die illustreren dat het legale uitgeefbeleid in de bezette landen vaak direct bepaald werd door de Berlijnse autoriteiten, ook al druiste dat in tegen de eveneens Duitse politiek van nazi's die in Den Haag, Parijs of Brussel waren geparacheerd. In Nederland bijvoorbeeld was er vanaf 1942 het in Amsterdam gevestigde Volk und Reich Verlag. Het bedrijf stond onder auspiciën van het in Den Haag zetelende Reichskommissariat, maar er bestonden ook vestigingen in Berlijn, Praag en Wenen. Hoewel Volk und Reich vanaf 1942 in Amsterdam actief was, richtte de propaganda zich al eerder op Nederland. Zo werd al in 1939 door het Berlijnse moederbedrijf het Nederlandstalige boek *Het 'Athenia'-Geval* van Adolf Halfeld gepubliceerd.²⁸

In Berlin haben wir in erster Linie mit MUNDUS und dem gegenwärtigen Leiter der Abteilung Schriftum die verschiedenen Schwierigkei-

ten besprochen, die wir leider noch immer bei der Prüfung unserer Manuskripte und der von der 'Sektion der Graphischen Industrie' zu urteilenden Druckerlaubnisse haben. [...] Des weiteren erörterten wir in Berlin die Papiersituation. Durch Unterstützung der MUNDUS is es uns gelückt, eine bedeutende Partie Text-und Kunstdruckpapier anzukaufen.²⁹

In dezelfde notulen wordt gesproken over contact met J. van Ham, de baas van de Afdeeling Boekwezen, onderdeel van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, over geweigerde of lang uitgestelde toewijzing van papier voor manuscripten. Voor deze kwestie is direct met 'Berlijn' gesproken, met de heer Brugger en in Nederland met heer Lohse van Referat Schriftum in Den Haag. Hier werden de nazi's van het Reichskommissariat

Een uitgave van Westland, Amsterdam uit 1942

(Referat Schriftum ressorteerde onder het Reichskommissariat) en van Departement van Volksvoorlichting en Kunsten in Den Haag dus simpelweg gepasseerd. In augustus wordt daar in de directievergadering van Oceanus op teruggekomen. ‘Misschien is het wel raadzaam hierover nog eens in Berlijn te spreken.’ Deze twee voorbeelden wijzen erop dat de vanuit Duitsland geleide uitgeverijen in Nederland zich mogelijk, indien ze daar zin in hadden, aan de genazificeerde in Nederland werkzame instituties konden onttrekken. De verantwoordelijkheden werden bijvoorbeeld bij Oceanus nauwkeurig in de gaten gehouden door de aanwezigheid op directievergaderingen van H. Seydel, Directeur-Generaal van Mundus.³⁰ Seydel moet een drukbezet man zijn geweest, want hij was tevens ‘représentant à Paris du groupe Mundus’.³¹ In werkelijkheid was hij dus de man die Mundus in de diverse Europese filialen richting gaf.

Dezelfde buitenlandse ambities als Mundus had Europa-Verlag, uitgeefpoot van het grote officiële NSDAP-uitgeefconcern Franz Eher-Verlag. Met aan de leiding Max Amann werd dit de grote NSDAP-uitgeverij, de boegbeelden waren *Mein Kampf* en *Die Völkische Beobachter*. De verwevenheid tussen uitgeverij en centraal gezag kwam ondubbelzinnig aan het licht nadat Amann meteen na de machtsovername van Hitler in 1933 naast zijn werk als directeur van Eher-Verlag ook in een politieke functie benoemd werd als Reichsleiter für die Presse der NSDAP en kort daarna tot hoge overheidsbestuurder werd aangesteld in zijn rol als Präsident der Reichspressekammer.³²

Wat zou het mooi zijn als de boekhistorici die zich tot nu toe verdienstelijk hebben gemaakt met het in kaart brengen van het nationaalsocialistische uitgeefbeleid in hun eigen land, de handen ineenslaan om tot een Europese synthese te komen. Dit onderzoek zou ons kunnen leren welke machtsstrijd er werd gevoerd tussen Duitse bestuurders, diplomaten, militairen en politici. Er werd tenslotte niet alleen maar strijd geleverd op het slagveld. In navolging van Napoleon, die mobiele drukkerijen achter zijn legers liet aanhobbelen om een propaganda-strijd te kunnen leveren, was het nationaalsocialistische standpunt al vanaf de oprichting van de NSDAP: ‘Was durch Papierkugeln zu gewinnen ist, braucht dereinst nicht durch stählerne gewonnen zu werden’.³³

Noten

- 1 David Welch, *Nazi Propaganda: the power and the limitations*. Croom Helm, London 1983.
- 2 Gisèle Sapiro, *La guerre des écrivains 1940-1953*. Fayard, [Parijs] 1999; Hans Renders (Ed.), themanummer Second World War and Publishing Industry in The Netherlands: *Quaerendo; A Quarterly Journal From The Low Countries devoted to Manuscripts and Printed Books* 40(2010)3-4.
- 3 Frederike Doppenberg, ‘De Arbeiderspers moest blijven marcheren’; *Een uitgeverij in oorlogstijd*. De Arbeiderspers, Amsterdam 2009.
- 4 Christoph Sauer, *Der Aufdringliche Text: Sprachpolitik und NS-Ideologie in der “Deutschen Zeitung in den Niederlanden”*. Deutscher Universitätsverlag, Wiesbaden 1998.

- 5 R. Falter, 'De Brüsseler Zeitung (1940-1940)', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog* v11 (1982) 137, p. 41-83.
- 6 Andreas Laska, *Presse et propagande allemandes en France occupée: des Moniteurs officiels (1870-1871) à la Gazette des Ardennes (1914-1918) et à la Pariser Zeitung 1940-1944*. Herbert Utz Verlag-Wissenschaft, München 2003.
- 7 Hans-Eugen Bühler in Verbindung mit Edelgard Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945. Organisationen, Kompetenzen, Verlage, Bücher. Eine Dokumentation*. Büchhändler-Vereinigung, Frankfurt am Main 2002.
- 8 Hans Renders, Lisa Kuitert & Ernst Bruinsma, *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen*. De Bezige Bij, Amsterdam 2006, p. 7-38.
- 9 Herman van de Vijver, *België in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8: Het cultureel leven tijdens de bezetting*. DNB/Uitgeverij Peckmans, Kapellen 1990, p. 80.
- 10 Pascal Fouché, *L'Édition française sous l'occupation 1940-1944*. Bibliothèque de littérature française contemporaine de l'Université, Paris 1987. In feite bestonden er diverse lijsten: 'Les Listes Otto', p. 21-37 en 'La liste d'interdiction belge', p. 37-40.
- 11 John B. Hench, *Books as Weapons. Propaganda, Publishing, and the Battle for Global Markets in the Era of World War II*. Cornell University Press, Ithaca and London 2010.
- 12 Thomas Tavernaro, *Der Verlag Hitlers und der NSDAP. Die Franz Eher Nachfolger GmbH*. Edition Praesens, Wien 2004.
- 13 Hendrik Edelman, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945. German Exile, Scholarly Expansion, War-Time Clandestinity*. Brill, Leiden-Boston 2010, p. 147-162. Hans Renders, *Verijdelde Dromen. Een surrealistisch avontuur tussen De Stijl en Cobra*. Joh. Enschedé en Zonen, Haarlem 1989, p. 141.
- 14 Hendrik Edelman, 'Wetenschappelijk uitgeven in bezet Nederland. Tiefland en Pantheon Akademische Verlagsanstalt', in: Renders, Kuitert & Bruinsma (red.), *Inktpatronen*, p. 358-377.
- 15 Dirk De Jong, *Het vrije boek in onvrije tijd; Bibliografie van illegale en clandestiene belletristiek*. Interbook International, Schiedam 1978; fotomechanische reprint van de eerste druk van A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, Leiden 1958.
- 16 Edelman, *International Publishing in the Netherlands, 1933-1945*, p. 147.
- 17 Gerard Groeneveld, *Nieuwe boeken voor den nieuwen tijd. Uitgeverij De Amsterdamsche Keurkamer 1932-1944*. Sdu Uitgeverij Koninginnegracht, Den Haag 1992, p. 147.
- 18 Bühler & Bühler, *Der Frontbuchhandel 1939-1945*, p. 59. Ook Adriaan Venema schrijft dat Westland 'veel geld van de Duitse autoriteiten' kreeg, in: *Schrijvers, uitgevers en collaboratie. Deel 4: Uitgevers en boekhandelaren*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1992, p. 103.
- 19 Nationaal Archief, Den Haag; CZR-dossier Sam van Deventer, inv.nr. 105; proces-verbaal van verhoor Goddard door de Zuiveringsraad, 9-8-1946. Zie ook Co van der Zwet, 'Vals ingeburgerd. Uitgeversmaatschappij Oceanus 1941-1945', in: *De Boekenwereld* 25 (2009), nr. 4, p. 274-292.
- 20 Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en collaboratie. Deel 2: De harde kern*. De Arbeiderspers, Amsterdam 1989, p. 12.
- 21 Van der Zwet, 'Vals ingeburgerd. Uitgeversmaatschappij Oceanus 1941-1945', p. 274-292.
- 22 Venema, *Schrijvers, uitgevers en collaboratie. Deel 4: Uitgevers en boekhandelaren*, p. 294.
- 23 Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers en collaboratie. Deel 4: Uitgevers en boekhandelaren*, p. 189.
- 24 Bericht über die Monate März/April 1943; n.v. Uitgevers-Maatschappij 'Oceanus' [Niod Archief 174a Uitgeversmaatschappij Oceanus, inv.nr. 1].
- 25 Marius M. van Melle, *75 Jaar Van Ditmar Boekenimport en Uitgeverij*. Uitgeverij Van Ditmar, Amsterdam 1999, p. 23.
- 26 Gerard Groeneveld, *Zwaard van de geest; het bruine boek in Nederland 1921-1945*. Vantilt, Nijmegen 2001, p. 75.
- 27 Fouché, *L'Édition française sous l'Occupation 1940-1944*, p. 60.
- 28 Zie de bibliografische informatie over deze uitgave in Worldcat.org
- 29 Bericht über die Monate März/April 1943; n.v. Uitgevers-Maatschappij 'Oceanus' [Niod Archief].
- 30 Notulen van de algemeene vergadering van aandeelhouders op dinsdag 16 maart 1943 ten kantore en onder voorzitterschap van den President-Commissaris, den heer S. van Deventer [Niod Archief 174a, Uitgeversmaatschappij Oceanus, inv.nr. 2].
- 31 Fouché, *L'Édition française sous l'Occupation 1940-1944*, p. 142.
- 32 Tavernaro, *Der Verlag Hitlers und der NSDAP. Die Franz Eher Nachfolger GmbH*, p. 14.
- 33 Norbert Frei/Johannes Schmitz, *Journalismus im Dritten Reich*. Verlag C.H. Beck, München 1989, p. 20.